Qəfərov Midhəd Seyidəhməd oğlu,
Bakı Dövlət Universitetinin Hüquq fakültəsinin Cinayət prosesi kafedrasının professoru, hüquq elmləri doktoru
Ünvan: Bakı şəhəri, Akademik Zahid Xəlilov küçəsi, 33
E-mail: msqafarov66@gmail.com
Əfəndiyev İsmayıl Namiq oğlu,
Azərbaycan Tibb Universitetinin dosenti, t.ü.f.d.
Ünvan: Bakı şəhəri, Səməd Vurğun küçəsi, 163
E-mail: efendiyevi@gmail.com

UOT 343.13
DOI: https://doi.org/10.30546/2218-9130.060.2026.0171

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ CİNAYƏT PROSESİNDƏ EHTİYAT HAKİM İNSTİTUTUNUN TƏTBİQİNİN BƏZİ MƏSƏLƏLƏRİ

Açar sözlər: *cinayət prosesi, məhkəmə tərkibinin dəyişməzliyi, ehtiyat hakim, məhkəmə baxışı, müqayisəli cinayət prosesi.*

Ключевые слова: *уголовный процесс, неизменность состава суда, запасной судья, судебное разбирательство, сравнительное уголовное судопроизводство.*

Keywords*: criminal procedure, immutability of the composition of the court; alternate judge, judicial trial proceedings, comparative criminal procedure.*

Giriş

Ehtiyatda olan hakimlər uzunmüddətli və xüsusilə mürəkkəb cinayət işlərində məhkəmə baxışının fasiləsizliyinin və hüquqi davamlılığının təmin edilməsində mühüm funksional əhəmiyyət daşıyırlar. Azərbaycan Respublikası Cinayət-Prosessual Məcəlləsinin (bundan sonra – AR CPM) 309-cu maddəsinə əsasən, üç hakimdən ibarət məhkəmə kollegiyası ilə baxılan cinayət işlərində bir nəfər əvəzedici hakimin təyin olunmasına hüquqi imkan yaradılır [1]. Bu normanın məqsədi məhkəmə tərkibində dəyişiklik baş verdiyi hallarda prosesin təkrar başlanmasının qarşısını almaq və məhkəmə icraatının effektivliyini təmin etməkdir.

AR CPM-in 309-cu maddəsinə əsasən, məhkəmə prosesində bir ehtiyat hakim iştirak edə bilər. Lakin prosesin gedişində daha bir hakimin əvəz olunması tələb olunsa və ikinci ehtiyat hakim nəzərdə tutulmayıbsa, bu, işə yeni tərkibdə yenidən baxılmasına səbəb ola bilər.

Beləliklə, Azərbaycan qanunvericiliyində ikinci ehtiyat hakimin təyin olunması imkanı nəzərdə tutulmamışdır. Eyni zamanda, ehtiyat hakim institutunun hüquqi tənzimlənməsi Avropa İttifaqına üzv dövlətlərdə, habelə Rusiya, ABŞ, Kanada və digər ölkələrin qanunvericiliyində əhəmiyyətli dərəcədə fərqlənir [2; 22]. Digər ölkələrin bir neçə ehtiyat hakimin iştirakını nəzərdə tutan hüquqi tənzimlənməsi göstərir ki, məhkəmə baxışının fasiləsizliyinin təmin edilməsi məqsədilə Azərbaycan qanun-

vericiliyində də müvafiq dəyişikliklərin edilməsi zəruridir.

Araşdırmanın əsas məqsədi müxtəlif ölkələrin məhkəmə sistemlərində ehtiyat hakimlərin (alternativ və ya əvəzedici hakimlərin) təyinatının tətbiqi mexanizmlərini təhlil etmək, bu sahədə mövcud beynəlxalq təcrübəni Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyi ilə müqayisəli şəkildə qarşılaşdırmaq və milli hüquq sistemində ehtiyat hakim institutunun təkmilləşdirilməsi istiqamətində elmi əsaslandırılmış təkliflər irəli sürməkdən ibarətdir.

Araşdırma çərçivəsində məlumatların toplanması internet resursları vasitəsilə, xüsusilə də müvafiq ölkələrin rəsmi qanunvericilik portallarından istifadə etməklə həyata keçirilmişdir. Müxtəlif dövlətlərin bu sahədə normativ-hüquqi bazaları üzrə dəqiq və sistemləşdirilmiş məlumat əldə etmək üçün onların milli qanunvericilik sistemlərinə və hüquqi informasiya bazalarına birbaşa müraciət olunmuşdur.

Müzakirə

AR CPM-in 309-cu maddəsinə əsasən, uzunmüddətli və ya mürəkkəb cinayət işlərinə baxan üç nəfərlik kollegial hakim heyəti üçün yalnız bir ehtiyat hakim təyin edilə bilər. Ehtiyat hakim məhkəmə prosesinin əvvəlindən iştirak edir və əsas hakimlərdən biri iştirak edə bilmədikdə onu əvəz edə bilər. Bu norma ilə bağlı əsas suallar aşağıdakılardır:

- Əgər ehtiyat hakim əsas hakimi əvəz edərsə, proses yeni ehtiyat hakim olmadan davam edirmi?
- Daha bir hakim əvəz olunmalı olarsa, bu necə tənzimlənir? Proses yenidən başlamalıdırmı?
- İkinci ehtiyat hakimin təyini mümkündürmü?

309-cu maddənin təhlili**:**

- **Bir ehtiyat hakim:** Maddə 309.1 açıq şəkildə yalnız bir ehtiyat hakimin təyin olunmasına icazə verir və bu təyinat hazırlıq iclasında və ya məhkəmə baxışının əvvəlində həyata keçirilir. Ehtiyat hakim əsas hakimi əvəz etdikdə (Maddə 309.2), kollegiya üç hakimdən ibarət heyətlə davam edir, lakin artıq ehtiyat hakim olmur. Qanunda əlavə ehtiyat hakim nəzərdə tutulmur.
- **Sonrakı əvəzlənmə:** Əgər ehtiyat hakim kollegiyanın tərkibinə daxil olduqdan sonra daha bir hakim iştirak edə bilməzsə, 309-cu maddə prosesin ortasında yeni ehtiyat hakimin təyin olunması üçün mexanizm təqdim etmir. Bu isə potensial hüquqi boşluq yaradır.
- **Məhkəmənin yenidən başlaması:** Prosessual ədalət prinsiplərinə əsasən (məsələn, AR CPM-in 17-ci maddəsi – məhkəmənin tərkibi və qərəzsizlik), kollegial tərkib pozularsa, prosesin yeni tərkiblə yenidən başlanması zərurəti yarana bilər. 309.4-cü maddəyə görə, ehtiyat hakim işə qoşulduqdan sonra yenidən baxış tələb etməzsə, proses davam edə bilər. Lakin bundan sonrakı əvəzləmələrlə bağlı heç bir müddəa mövcud deyil.
- **Praktik həll:** Məhkəmələr praktikada məhkəmə heyətindən əlavə hakim təyin etmək üçün prosesi təxirə sala bilər. Bu zaman ya məhkəmənin tərkibi haqqında ümumi müddəalara (məsələn, 17-ci maddə) istinad olunur, ya da məhkəmə öz mülahizəsi ilə qərar verir. Lakin ehtiyat hakim olmadıqda, təyin olunacaq yeni hakim əvvəlki iclaslarla tanış olmalıdır, bu da prosesi gecikdirə və ya qismən yenidən baxılmasına səbəb ola bilər (bax: Maddə 309.3).
- **İkinci ehtiyat hakim:** Maddə 309 ikinci ehtiyat hakimin təyin olunmasını açıq şəkildə nəzərdə tutmur. Qanunda yalnız "bir ehtiyat hakim" ifadəsi keçdiyindən, bu, qanunvericinin məqsədinin say məhdudiyyəti qoymaq olduğunu göstərir. İkinci ehtiyat hakimin təyin olunması üçün ayrıca məhkəmə qərarı tələb oluna bilər, lakin bu qərar müvafiq qanunvericilik əsası olmadıqda hüquqi etiraza səbəb ola bilər. Qismən AR CPM-in 10-cu maddəsinə (məhkəmə hakimiyyətinin müstəqilliyi) istinad edilə bilər.

Cinayət işləri üzrə ehtiyat və ya alternativ hakimlər konsepsiyası müxtəlif ölkələrdə fərqli şəkildə tətbiq olunur. Bəzi ölkələrdə bu institut qanunvericiliklə açıq şəkildə tənzimlənir, digərlərində isə ümumi hakim əvəzləmə mexanizmlərinə əsaslanılır.

AR CPM-in 309-cu maddəsinin təhlili göstərir ki, mövcud qanunvericilikdə müəyyən risklər və boşluqlar mövcuddur. Onlardan bəzilərini aşağıdakı kimi qeyd etmək olar:

- **Yeganə ehtiyat hakim problemi:** 309.1-ci maddəyə əsasən, yalnız bir ehtiyat hakimin iştirakına icazə verilir. Əgər ilk əvəzləmədən sonra daha bir hakim çıxarsa, ikinci ehtiyat hakim olmadığından proses davam etdirilə bilməz. Bu halda işə yenidən baxılmalıdır (maddə 309.4).
- **Ehtiyat hakimin hərəkətləri təzələmə hüququ:** 309.3-cü maddəyə əsasən, yenidən təyin olunmuş hakim məhkəmə hərəkətlərinin (məsələn, şahidin dindirilməsi) təkrarını tələb edə bilər. Bu, prosesi uzatma riski yaratsa da, ədalətli məhkəmə araşdırması hüququnu təmin edir.
- **İkinci ehtiyat hakimin təyin olunmaması:** Azərbaycan qanunvericiliyində əlavə ehtiyat hakimlərin təyini nəzərdə tutulmur. Əgər proses uzun müddət tələb edirsə və məhkəmə tərkibi sabit deyilsə, bu, dəfələrlə prosesin təkrar başlamasına səbəb ola bilər.

Digər ölkələrin qanunvericiliyində ehtiyat hakim institutunun tənzimlənməsinin müqayisəli təhlili göstərir ki, həmin ölkələri şərti olaraq daha sərbəst (çevik) və sərt əvəzləmə sistemlərinə malik ölkələrə ayırmaq olar.

Çevik sistemə malik ölkələrə ABŞ (federal məhkəmələr) daxildir. ABŞ-da cinayət prosesi qaydaları (*Federal Rules of Criminal Procedure*), 24-cü qayda ilə ehtiyat məhkəmə üzvlərini (*alternate jurors*) nəzərdə tutur [2]. Bu qayda aşağıdakıları əhatə edir:

- Məhkəmə 6-ya qədər ehtiyat məhkəmə üzvünü seçə bilər və onlar məhkəmə prosesi davam edərkən əvəz edilə bilər.
- Ehtiyat məhkəmə üzvləri digər məhkəmə üzvləri kimi vəzifələrə malikdir və seçilmə sırasına görə əvəz edilir.
- Məhkəmə, məsləhətləşmələr başladıqdan sonra ehtiyat məhkəmə üzvünü saxlaya bilər, lakin onların məsləhətləşmələrə qatılmaması təmin edilməlidir.
- Əgər ehtiyat məhkəmə üzvü məsləhətləşmələr başladıqdan sonra əvəz edilsə, məhkəmə məsləhətləşmələri yenidən başlatmağı tələb edir.
- İkinci hakimin əvəzlənməsi zamanı yeni hakim stenoqramla tanış olduqda proses davam etdirilir (*Qayda 25(b)*).

ABŞ-da federal cinayət işlərində *Federal Rules of Criminal Procedure* (Qayda 25) əsasən, hakim işə davam edə bilmədikdə (xəstəlik və ya ölüm hallarında), yeni hakim təyin oluna bilər. Yeni hakim iş materialları ilə tanış olduqdan sonra işi davam etdirə bilər. Əgər ədalətin təmin olunması üçün vacib sayılarsa, təkrar məhkəmə prosesi də mümkündür. Ştat səviyyəsində isə qaydalar dəyişkəndir.

Kanada Cinayət Məcəlləsi (*Criminal Code*) [3] 631-ci və 642.1-ci maddələri ilə ehtiyat məhkəmə üzvlərini (*alternate jurors*) nəzərdə tutur:

- 631(2.1): Hakim, ədalət maraqları ilə əlaqədar olaraq, bir və ya iki ehtiyat məhkəmə üzvünü təyin edə bilər, bu iclasdan əvvəl qərarlaşdırılır.
- 642.1(1): Ehtiyat məhkəmə üzvləri şahidlik prosesinin başlanğıcında iştirak edir və yerlərin çəkilmə sırasına görə əvəz edilir.
- 642.1(2): Əgər ehtiyat məhkəmə üzvü əvəz edilməyə ehtiyac duymursa, azad edilir.
- Kanada Cinayət Məcəlləsinin 669.2-ci maddəsi prosesi davam etdirmək üçün yeni hakimin təyin olunmasına icazə verir. Yeni hakim istəyə əsasən şahidlərə yenidən ifadə verdirə və ya prosesi başdan başlada bilər. Vilayət məhkəmələrinin kollegial tərkibində (məsələn, Ontario vilayətində) uzunmüddətli proseslər

üçün ehtiyat hakim (*alternate juror*) təyin olunur. Əsas hakim prosesdən çıxarsa, ehtiyat hakim əsas sübutlar buraxılmadıqda əvvəlki hərəkətləri təkrar etmədən işə daxil olur.

Yaponiya Cinayət-Prosessual Məcəlləsinin (Keiji-soshō-hō – 刑事訴訟法) 316-cı maddəsinə əsasən mürəkkəb işlər üçün üçədək ehtiyat hakim təyin olunur [4]. Yaponiya Cinayət-Prosessual Məcəlləsi hakimin əvəzlənməsinə imkan versə də, yeni hakim iş materiallarını nəzərdən keçirməlidir və ədalət naminə lazım gəldikdə prosesin təkrarına qərar verilə bilər. Hakimlərin çıxması halında proses yenidən başlamadan davam etdirilir. Əgər hakimin işdən kənarlaşdırılması səbəbindən qərar qəbul etmək mümkün deyilsə, qərarı növbəti yuxarı instansiya məhkəməsi verir.

Avstraliyada (*Judiciary Act 1903, Part 7.2*) ştat məhkəmələri üçün ehtiyat hakimlərin sayı məhdudlaşdırılmır, lakin onlar yalnız mübahisələr başlamazdan əvvəl təyin olunur [5].

Gürcüstan Respublikasının Cinayət-Prosessual Məcəlləsində (საქართველოს სისხლის სამართლის საპროცესო კოდექსი) məhkəmə sədrinin qərarı ilə məhkəməni tərk etmiş hakimin yerinə əvəzedici hakim təyin oluna və məhkəmə prosesi davam edə bilər. İşə andlı iclasçılar kollegiyası tərəfindən baxıldıqda, andlı iclasçıların seçilməsi iclasında sədrlik edən iştirak etmədikdə, məhkəmə sədrinin qərarı ilə onu əvəz edən əvəzedici hakim təyin edilir və andlıların seçilməsi prosesi davam etdirilir [6].

Avropa Şurası Nazirlər Komitəsinin *CM/Rec(2010)12* saylı ümumavropa tövsiyəsində bildirilir ki, hakimlərin əvəzlənməsi məhkəmə hakimiyyətinin müstəqilliyinə zərər vurmadan prosesin davamlılığını təmin etməlidir [7].

Almaniya Cinayət-Prosessual Məcəlləsi (*Strafprozessordnung, StPO*) məhkəmə proseslərini tənzimləyir. *StPO*-nun 229-cu maddəsinə əsasən, ağır cinayətlərə baxan *Landgericht* kimi məhkəmələrdə *Ersatzrichter* (əvəzedici hakim) təyin edilə bilər. Əsas hakim iştirak edə bilmədikdə (məsələn, xəstəlik səbəbindən), əvəzedici hakim prosesi davam etdirir və eyni hüquq və vəzifələrə malik olur. Ehtiyat hakim (*Ergänzungsrichter*) prosesin əvvəlindən iştirak edir və çıxmış hakimi əvvəlki hərəkətləri yenidən baxmadan əvəz edir. Ehtiyat hakim müşavirələrdə iştirak edə bilər, lakin səsvermədə yalnız əsas hakimi əvəz etdikdən sonra iştirak edə bilər [8].

İsveçrə qanunvericiliyi ehtiyat hakimin birinci iclasdan iştirakını tələb edir (maddə 55); əks halda əvəzləmə mümkün deyil. İsveçrə Cinayət-Prosessual Məcəlləsinin (*Schweizerische Strafprozessordnung – StPO*) 335-ci maddəsinə əsasən, hakim əsas iclas zamanı fəaliyyət qabiliyyətini itirdikdə, tərəflər bu tələbdən imtina etmədikcə, bütün iclas yenidən keçirilməlidir [9].

Fransa Cinayət-Prosessual Məcəlləsi (*Code de procédure pénale*) *Cour d'assises* kimi ağır cinayət işlərinə baxan məhkəmələrdə *juges suppléants* (əvəzedici hakimlər) nəzərdə tutur (Maddə 296-298). Əvəzedici hakim məhkəmə iclaslarında iştirak etməlidir və ehtiyac yarandıqda əsas hakimi əvəz edə bilər. Ən çox bir ehtiyat hakim təyin olunur, əlavə təyinatlar isə istisna hallarda mümkündür. Əgər yeni hakim əsas dinləmələrdə iştirak etməyibsə, proses yenidən başlaya bilər. Bu, Azərbaycan qanunvericiliyinə bənzər olaraq, sonuncu prosessual hərəkətlərin təkrar edilməsini tələb etmək hüququnu tanıyır [10].

İtaliya Cinayət-Prosessual Məcəlləsi (*Codice di Procedura Penale*) *giudici supplenti* (əvəzedici hakimlər) institutunu *Corte d'Assise* kimi kollegial məhkəmələrdə nəzərdə tutur (Maddə 14). Əvəzedici hakimlər işin əvvəlindən iştirak edir və zərurət yarandıqda prosesi davam etdirə bilər [11].

Belçikada daimi vəzifəsi olmayan, lakin daimi hakim olmadıqda və ya müvəqqəti çatışmazlıqları aradan qaldırmaq və ya yığılıb qalmış işləri həll etmək üçün cəlb olunan "alter-

nativ hakimlər" mövcuddur. Bu hakimlər daimi hakimlər üçün nəzərdə tutulmuş minimum tələblərə cavab verməli və azı beş il hüquq sahəsində təcrübəyə malik olmalıdırlar [12].

Norveçin Məhkəmələr haqqında Qanununda (*Lov om domstolene*) uzunmüddətli proseslər üçün iki ehtiyat hakimin təyininə icazə verilir. Cinayət-Prosessual Qanununun (*Straffeprosessloven)* 276-cı maddəsi *vara-dommere* (alternativ hakimlər) üçün imkan yaradır. Onlar prosesi əvvəldən izlədikləri halda, əsas hakimi əvəz edə bilirlər [13;14].

Niderland Məhkəmə təşkili Qanununda (*Wet op de rechterlijke organisatie)* göstərilib ki, məhkəmə heyəti tərkibindəki hakimlərin sayından çox olmayan sayda ehtiyat hakim (*"plaatsvervangend rechter"*) təyin edilə bilər. Ehtiyat hakim bütün prosesi izləməlidir. Əsas hakim çıxarsa, ehtiyat hakim onun yerini alır və proses davam edir. Birdən çox hakim dəyişikliyi olarsa, yenidən müzakirə tələb oluna bilər [15].

Bolqarıstan Cinayət-Prosessual Məcəlləsinin (*Наказателно Процесуален Кодекс на България*) 260-cı maddəsinə əsasən, uzunmüddətli məhkəmə araşdırmaları üçün əvəzedici hakim təyin edilə bilər. Əvəzedici hakimin iştirakı məhkəmə baxışının əvvəlindən başlayır, lakin əsas hakim dəyişdirilənə qədər müşavirələrdə və qərarların qəbulunda iştirak etmək hüququ olmur. Hakimin dəyişdirilməsi işə yenidən baxılmasına ehtiyac olmadan həyata keçirilir [16].

Sərt tənzimləməyə malik ölkələrə isə Çin daxildir. Burada ehtiyat hakim institutu mövcud deyil və hakim çıxarsa, proses yenidən başlanmalıdır (maddə 202). Çin Cinayət-Prosessual Məcəlləsinin (中華人民共和國刑事訴訟法)165-ci maddəsinə əsasən, məhkəmə iclası zamanı onun keçirilməsinə təsir edən hal yarandıqda, o cümlədən məhkəmənin vəzifəli şəxslərinin işdən kənarlaşdırılması hallarında, iclas təxirə salına bilər. Ciddi işlərə üç hakimdən ibarət kollegiya baxır, əvəzlənmə isə məhkəmə sədri tərəfindən təyin olunur. Əgər ədalətə təsir göstərərsə, prosesin yenidən başlanması mümkündür [17].

Rusiyanın Cinayət-Prosessual Məcəlləsində (*УПК РФ*) Azərbaycan modelindəki kimi "ehtiyat hakim" anlayışı açıq şəkildə göstərilməyib. Rusiyada peşəkar hakimlərin əvəzlənməsi yenidən baxışa səbəb olur (maddə 242). Ehtiyat hakim nəzərdə tutulub, lakin sayı bir nəfərlə məhdudlaşdırılır (maddə 328). Məcəllənin 271-ci maddəsi, hakim işdən kənarlaşdırıldıqda və ya iştirak edə bilmədikdə onun əvəz olunmasına imkan verir. Hakimin əvəzlənməsi zamanı prosesin hansı mərhələdə olması və yeni hakimin işlə tanışlığı nəzərə alınaraq, işin yenidən başlanmasına dair qərar qəbul edilir.

Rusiya Cinayət-Prosessual Məcəlləsinin 242.4-cü maddəsi Andlı iclasçı məhkəməsində ehtiyat münsifin iştirakına imkan verir. O, prosesin başlanğıcından iştirak edir və əsas münsif çıxarsa, onu əvəz edir. Peşəkar hakimlər üçün oxşar mexanizm yoxdur – əvəzlənmə yeni məhkəmə baxışına səbəb olur (maddə 242) [18].

Türkiyədə *Ceza Muhakemesi Kanunu*-nun 245-ci maddəsi yalnız bir ehtiyat hakimin iştirakına imkan verir; yenidən çıxma halında yeni proses başlanır. Cinayət-Prosessual Məcəlləsinin 30-cu maddəsinə əsasən, əgər hakim işdən kənarlaşdırılırsa, işin baxılması üçün başqa bir hakim və ya məhkəmə təyin olunur. Əgər hakim iclas zamanı kənarlaşdırılarsa, bu məsələ ilə bağlı qərar qəbul etmək zərurəti istisna olmaqla, iclas fasilə verilmədən davam etdirilir. *Ceza Muhakemesi Kanunu* ehtiyat hakim anlayışını birbaşa qeyd etmir, lakin 47-ci maddəyə əsasən, hakim iştirak edə bilmədikdə, əvəzedici hakim təyin olunur. *Ağır Ceza Mahkemesi*-ndə əvəzedici hakim sübutları araşdırdıqdan sonra məhkəmə prosesinə davam edir. Yeni hakim istəyə əsasən prosesi qismən yenidən başlada bilər [19].

İranda İslam Respublikası Cinayət proseduru Qanunu (قانون آئین دادرسی کیفری) göstərir ki, məhkəmə heyətinin sədri və ya üzvlərindən biri vəfat edər-

sə, vəzifəsindən kənarlaşdırılarsa və ya vəzifəsini yerinə yetirə bilməzsə, onun əvəzinə başqa hakim təyin edilir. Yeni hakim əvvəlki məhkəmə baxışının protokolunu qəbul etməli və davaya baxmağa davam etməlidir. Yalnız yeni hakim əvvəlki baxışın qeyri-kafi olduğunu düşünərsə və ya tərəflər razılıq verərsə, əvvəlki sübutların təkrarı tələb oluna bilər. Birdən çox hakim dəyişikliyi halında da eyni qayda tətbiq olunur [20].

Braziliyada ehtiyat hakim (maddə 495) çıxmış hakimi əvəz edə bilər, lakin əvvəlki hərəkətlərin təzələnməsini tələb etmək hüququ yoxdur. Cinayət-Prosessual Məcəlləsi (*Código de Processo Penal)* əvəzedici hakim anlayışını açıq şəkildə qeyd etməsə də, 119-cu maddə kollegial məhkəmələrdə (məsələn, Andlı iclasçı məhkəməsi) əvəzetməyə imkan verir. 495-ci maddə ehtiyat hakimin (*juiz suplente*) kollegiya ya yalnız mübahisələr başlamazdan əvvəl daxil edilməsinə imkan verir [21].

Nəticə olaraq, AR CPM-in 309-cu maddəsi yalnız bir ehtiyat hakimin iştirakını nəzərdə tutur. İkinci hakimin çıxması halında, prosesin yeni heyət tərəfindən əvvəldən başlanması tələb olunur və ikinci ehtiyat hakim təyin etmək mümkün deyil. Digər ölkələrin qanunvericiliyi (Qazaxıstan [22], Yaponiya, İsveç, Niderland) birdən çox ehtiyat hakim təyin etməyə icazə verir. Həmçinin, bir çox ölkədə (Rusiya, Qazaxıstan, Yaponiya, İsveç, Türkiyə – praktikada) hakimin və ya birdən çox hakimin dəyişməsi halında sədr məhkəmə baxışının əvvəldən başlanmasını tələb edir. ABŞ, Kanada və Avstraliya kimi ölkələrdə isə cinayət məhkəməsi heyətləri üçün «ehtiyat hakim» adətən nəzərdə tutulmur, hakim çıxarsa, ya əvəz edilərək protokolla davam edilir, ya da məhkəmə işi yenidən başlanır.

Cədvəl. Bəzi ölkələrdə ehtiyat hakimlərin fəaliyyətinin qanunvericiliklə tənzimlənməsinin müqayisəli cədvəli:

Ölkə	Hüquqi əsas	Maksimum ehtiyat hakim	İcraatların təzələnməsi hüququ	İkinci hakimin əvəz olunması
Azərbaycan	Maddə 309, CPM	1	Bəli (309.3)	Xeyr (yeni proses)
ABŞ	Rule 25 FRCP	2 (bəzi ştatlarda)	Xeyr	Bəli (stenoqram əsasında)
Kanada	Maddə 626-630	2	Xeyr	Bəli
Yaponiya	Maddə 316, CPM	3	Xeyr	Bəli
Almaniya	§ 192 GVG	1	Xeyr	Yalnız hökmədək
Rusiya	Maddə 242, CPM	1	Xeyr	Xeyr

Müqayisəli yekun:

- **Ehtiyat hakim sistemi:** Almaniya, İsveçrə, Norveç, Fransa və İtaliya kimi ölkələrdə mürəkkəb məhkəmə işləri üçün ehtiyat hakimlərin iştirakı qanunvericiliklə açıq şəkildə nəzərdə tutulur və bir neçə ehtiyat hakimin təyin olunmasına imkan verilir. Azərbaycan isə yalnız bir ehtiyat hakimin nəzərdə tutulduğu daha az çevik model tətbiq edir.
- **Sonrakı əvəzlənmələr:** Ehtiyat hakim sistemi olan ölkələrdə (məsələn, Almaniya, İsveçrə) əlavə əvəzedicilərin təyin olunması mümkündür. Ehtiyat hakim sistemi olmayan ölkələrdə (məsələn, ABŞ, Kanada, Rusiya) hakimlərin əvəzlənməsi *ad hoc* qaydada həyata keçirilir və prosesin davamlılığı əsas götürülür.
- **Məhkəmə prosesinin yenidən başlaması:** Əksər ölkələrdə təkrar məhkəmə prosesindən yayınmaq üçün əvəzedici hakimlər ya prosesin əvvəlindən iştirak edir, ya da əvvəlki iclaslarla tanış olurlar (məsələn, Almaniya, Norveç).

Azərbaycanda ikinci ehtiyat hakimin nəzərdə tutulmaması, bir neçə hakimin iştirak edə bilmədiyi hallarda prosesin yenidən başlaması riskini artırır.

- **Bir neçə ehtiyat hakim:** Almaniya, İsveçrə və Norveç kimi ölkələrdə mürəkkəb işlər üçün bir neçə ehtiyat hakim təyin olunması adi haldır. Azərbaycan, ABŞ, Kanada və Çin kimi ölkələrdə isə bu praktikaya yol verilmir.

Nəticədə, Azərbaycanın yalnız bir ehtiyat hakim nəzərdə tutan modeli Almaniya kimi bir neçə ehtiyat hakimə icazə verən sistemlərlə müqayisədə uzunmüddətli məhkəmə işləri üçün daha zəif və qeyri-dayanıqlı görünür. Sonrakı əvəzlənmələrə dair aydın mexanizmlərin olmaması prosessual gecikmələrə və ya prosesin yenidən başlanmasına səbəb ola bilər ki, bu da həm səmərəliliyə, həm də ədalətin təmin edilməsinə mənfi təsir göstərə bilər.

Nəticə və tövsiyələr

Azərbaycan qanunvericiliyinin mövcud modelində ehtiyat hakimlərin sayının yalnız bir hakimlə məhdudlaşdırılması təkrar əvəzləmə zamanı prosesin pozulması riskini yaradır. Bu məsələnin həlli kimi Cinayət-Prosessual Məcəlləyə dəyişiklik edilməsi və mürəkkəb işlər üzrə ikinci ehtiyat hakimin təyin olunmasına icazə verilməsi təklif oluna bilər.

Yaxşı təcrübə kimi Yaponiya və Kanada modelləri göstərilə bilər (bir neçə ehtiyat hakimin təyini). Almaniya modeli isə (hakimin müşavirələrdə iştirakı) operativ əvəzləməni təmin edir.

Beləliklə, inkişaf etmiş ölkələrin qanunvericiliyində əsas diqqət tərəflərin hüquqlarına xələl gətirmədən prosesin fasiləsizliyinin təmin olunmasına yönəlib. Bu, xüsusilə Avropa İttifaqının CM/Rec(2010)12 tövsiyəsində vurğulanır.

Bizim fikrimizcə, 309-cu maddəyə dəyişiklik edilərkən, 6 ayı keçən proseslər üzrə kollegiyanın qərarı ilə əlavə ehtiyat hakimin təyin edilməsi və hərəkətlərin təzələnməsi hüququnun yalnız əsas mərhələlərə (məsələn, təqsirləndirilən şəxsin dindirilməsi) şamil olunması məqsədəuyğun olardı. Belə dəyişiklik prosesi ləngitmək riskini azalda və eyni zamanda ədalətli məhkəmə araşdırması hüququnu təmin edə bilər.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı:

1. Azərbaycan Respublikasının Cinayət-Prosessual Məcəlləsi // Azərbaycan Respublikasının 2000-ci il 14 iyul tarixli 907-IQ nömrəli Qanunu ilə təsdiq edilmişdir (21 aprel 2026-cı il tarixdə edilmiş dəyişikliklərlə). – Bakı: Qanun, – 2026. – 672 s.
2. USA Federal Rules of Criminal Procedure, Rule 24. https://www.law.cornell.edu/rules/frcrmp/rule_24
3. Canada Criminal Code, Sections 631 and 642.1.https://laws-lois.justice.gc.ca/eng/acts/c-46/page-102.html
4. Japan Judicial System. https://www.japaneselawtranslation.go.jp/en/laws/view/2056/en
5. Criminal Procedure Act. https://legislation.nsw.gov.au/view/html/inforce/current/act-1970-052
6. Criminal Procedure Code of Georgia.https://matsne.gov.ge/en/document/view/90034?publication=162
7. Recommendation CM/Rec(2010)12 of the Committee of Ministers to member states on judges: independence, efficiency and responsibilities. https://rm.coe.int/cmrec-2010-12-on-independence-efficiency-responsibilities-of-judges /16809f007d
8. Strafprozessordnung (StPO).https://www.gesetze-im-internet.de/stpo/
9. Schweizerische Strafprozessordnung.https://www.fedlex.admin.ch/eli/cc/2010/267/de
10. Code de procédure pénale https://www.legifrance.gouv.fr/codes/id/LEGITEXT000006071154/
11. Codice di Procedura Penale.https://www.brocardi.it/codice-di-procedura-penale/
12. Code d'Instruction Criminelle.https://www.ejustice.just.fgov.be/mopdf/2025/06/23_1.pdf
13. Norveç Məhkəmə Prosesi Qanunu.https://lovdata.no/dokument/NL/lov/1915-08-13-5
14. Norveç: Cinayət-Prosessual Qanunu. https://lovdata.no/dokument/NL/lov/1981-05-22-25

15. Niderland Krallığı: Wet op de rechterlijke organisatie https://wetten.overheid.nl/BWBR0001830/2025-07-01
16. Bolqarıstan: Penal Procedure Code of the Republic of Bulgaria.https://www.derechos.org/intlaw/doc/bgr3.html
17. Çin Xalq Respublikası: China Criminal Procedure Law.https://english.court.gov.cn/2015-07/31/c_761291_2.htm
18. Уголовно-процессуальный кодекс Российской Федерации.http://www.kremlin.ru/acts/bank/17643/page/1
19. Turkey Criminal Procedure Code - Ceza Muhakemesi Kanunu.https://legislationline.org/taxonomy/term/15754
20. İran İslam Respublikası: Criminal Procedure Code.https://www.iranbestlawyer.com/criminal-procedure-law-of-iran/
21. Braziliya Cinayət Prosessual Məcəlləsi. http://www.planalto.gov.br/ccivil_03/decreto-lei/del3689.htm
22. Kazakhstan Criminal Procedure Code. https://adilet.zan.kz/rus/docs/K1400000231

Гафаров Мидхат Сеидахмед оглу,
профессор кафедры уголовного процесса юридического факультета
Бакинского государственного университета, доктор юридических наук
Ефендиев Исмаил Намиг оглу,
доцент Азербайджанского медицинского университета,
доктор философии по медицине (PhD)

НЕКОТОРЫЕ ВОПРОСЫ ПРИМЕНЕНИЯ ИНСТИТУТА ЗАПАСНОГО СУДЬИ В УГОЛОВНОМ ПРОЦЕССЕ АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ РЕСПУБЛИКИ

РЕЗЮМЕ

В статье комплексно исследуются теоретические и практические аспекты института запасного судьи в уголовном процессе. На основе доктринального и сравнительно-правового анализа раскрываются правовая природа, нормативное содержание, особенности применения и проблемы реализации статьи 309 Уголовно-процессуального кодекса Азербайджанской Республики. Исследуется правовое регулирование института запасного судьи в уголовно-процессуальном законодательстве зарубежных государств, проводится сравнительный анализ различных правовых систем.

Особое внимание уделяется тому, что теоретическое и практическое значение института запасного судьи существенно возросло в современных условиях Азербайджанской Республики, прежде всего в связи с рассмотрением в Бакинском военном суде длительных и многоэпизодных уголовных дел в отношении лиц армянского происхождения, обвиняемых в совершении военных преступлений, преступлений против человечности и иных тяжких нарушений международного гуманитарного права. В подобных сложных и продолжительных судебных процессах обеспечение непрерывности судебного разбирательства и соблюдение принципа неизменности состава суда наглядно подтверждают особую правовую значимость института запасного судьи.

По результатам исследования автором сформулированы научно обоснованные предложения, направленные на совершенствование правового регулирования института запасного судьи в уголовно-процессуальном законодательстве Азербайджанской Республики.

Gafarov Midhad Seyidahmad,
Professor, Doctor of Legal Sciences, Department of Criminal Procedure,
Faculty of Law, Baku State University
Afandiyev Ismayil Namiı,
PhD in Medicine, Associate Professor, Azerbaijan Medical University

SOME ISSUES CONCERNING THE APPLICATION OF THE ALTERNATE JUDGE INSTITUTION IN THE CRIMINAL PROCEDURE OF THE REPUBLIC OF AZERBAIJAN

SUMMARY

The article comprehensively examines the theoretical and practical aspects of the institution of the alternate judge in criminal proceedings. It provides a doctrinal and comparative legal analysis of the legal nature, normative content, application, and practical challenges associated with Article 309 of the Criminal Procedure Code of the Republic of Azerbaijan. The legal regulation of the institution of the alternate judge in the criminal procedural legislation of foreign states is examined through a comparative analysis of different legal systems.

The article emphasizes that the theoretical and practical significance of the institution of the alternate judge has become particularly relevant in the context of contemporary Azerbaijan, especially against the background of lengthy and complex criminal proceedings, including the trials conducted by the Baku Military Court concerning individuals of Armenian origin accused of committing war crimes, crimes against humanity and other serious violations of international humanitarian law. In such extensive and multi-episode criminal proceedings, ensuring the continuity of judicial proceedings and preserving the principle of the immutability of the composition of the court further demonstrate the legal importance of the institution of the alternate judge.

Based on the findings of the study, the author proposes scientifically substantiated recommendations aimed at improving the legal regulation of the institution of the alternate judge within the criminal procedural legislation of the Republic of Azerbaijan.

Redaksiyaya daxilolma tarixi: 15.06.2026
Təkrar işlənməyə göndərilmə tarixi: göndərilməyib
Çapa qəbul olunma tarixi: 18.06.2026